

Deveta mednarodna kastelološka konferenca "Castrum Bene"

© Katarina Predovnik

Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za arheologijo

Septembra 1989 je v kraju Mátrafüred pri Gyöngyösu (nekoč imenovanem Bene-pusztá) na Madžarskem potekala konferenca o raziskavah srednjeveških gradov, na kateri so se zbrali tako arheologi kakor tudi zgodovinarji, arhitekti in umetnostni zgodovinarji. Kraj ni bil izbran naključno, kajti v njem stojijo ruševine gradu Bene, ki je propadel že v 15. stoletju, od leta 1982 pa potekajo arheološke idr. kastelološke raziskave ter konservatorski projekt prezentacije ruševin gradu.

Konferenci, ki je bila posvečena problematiki gradov 13. stoletja in je vzbudila precej zanimanja tudi med raziskovalci iz sosednjih dežel, je že leta 1990 sledila naslednja, tokrat o gradovih 15. stoletja. Pokazala se je namreč očitna potreba po rednem in organiziranem srečevanju madžarskih in tudi srednjeevropskih kastelologov različnih strokovnih profilov, ki bi med seboj lahko izmenjevali izkušnje in znanje ter svoje delo predstavljali kritičnemu očesu strokovnih kolegov. Ideja o priložnostnem znanstvenem srečanju je tako hitro prerasla v koncept mednarodne kastelološke konference, zasnovane po vzoru konference Chateau Gaillard; ta nosi ime srednjeveškega gradu v severni Franciji, na katerem je potekala prva v vrsti bienalnih konferenc.

Pobudniki kastelološke konference v Mátrafüredu so se odločili, da z rednimi srečanji nadaljujejo pod imenom "Castrum Bene". Pri konferencah "Chateau Gaillard" so si sposodili organizacijsko zasnovo: praviloma so konference bienalne, izbor predstavljenih prispevkov je vsakokrat objavljen v istoimenski serijski publikaciji. O tematiki posameznih srečanj ter o tem, katera država naj jih organizira, na vsakoletnem delovnem zasedanju odloča stalni odbor, ki ga sestavljajo predstavniki posameznih držav. V trenutni sestavi stalni odbor "Castrum Bene" sestavljajo predstavniki Madžarske, Češke, Slovaške, Avstrije, Poljske, Romunije in od leta 2003 tudi Slovenije.

Konferenca "Chateau Gaillard" ima v geografskem pogledu izrazito zahodnoevropsko težišče in tudi prestižni značaj, povezan z visoko ceno kotizacije in stroškov bivanja, to pa je "revnim sorodnikom" iz dežel nekdanjega vzhodnega bloka skorajda onemogočalo udeležbo in sodelovanje. Zato je bila nova konferenca zasnovana predvsem z namenom, da združuje srednje- in vzhodnoevropske raziskovalce. Razlogi za takšno vse-

binsko težišče pa seveda niso bili zgolj pragmatični – premajhna zastopanost raziskav iz tega območja na drugih sorodnih konferencah v Evropi – marveč predvsem skupne zgodovinske korenine in kulturne značilnosti, kar naj bi obenem tudi vzpodbudilo razvoj kastelologije in kasteloloških raziskav v deželah Srednje Evrope. Podobno kot velja za konference "Chateau Gaillard", "Castella Maris Baltici" idr., se tudi konferenc "Castrum Bene" udeležujejo pretežno arheologi, večina raziskav, predstavljenih na konferencah, pa je v svojem bistvu interdisciplinarnih. Arheološki viri in metodologija so neločljivo povezani z analizo stavbnih ostalin in pisnih virov; ključen je integralen pristop h gradu kot kompleksnemu objektu in najdišču, pri čemer disciplinarne meje ne igrajo nikakršne vloge.

Ob tem pa vendarle ni odveč pripomniti, da "Castrum Bene" z drugimi sorodnimi kastelološkimi konferencami povezujejo tudi nekatere bistvene pomanjkljivosti. Referenti gradove praviloma obravnavajo v nekakšni dostojanstveni izolaciji, kot izjemne stavbne spomenike; to je posledica dejstva, da je kastelologija zrasla iz stavbno- in umetnostnozgodovinskih raziskav in je tej tradiciji kljub sedanjim interdisciplinarnosti še vedno tesno zavezana. Tako so zelo redke raziskave oziroma referati, ki z uporabo kompleksnejših interpretativnih pristopov, ki presegajo nivo antikvarskega nizanja podatkov, obravnavajo povezanost gradov z materialnim in družbenim okoljem, v katerem so nastajali in živeli.

Deveta konferenca "Castrum Bene" je potekala od 30. maja do 3. junija 2005 na gradu Hrubá Skála blizu mesta Turnov na severovzhodu Češke, v pokrajini Češki raj. Hribovito območje leži dobrih 100 km severovzhodno od Prage in je zgrajeno iz peščenjaka in izdankov bazalta. Geološka sestava in delovanje erozije sta pokrajini dala poseben čar: z gozdom porasla planota je preprežena z dolinami in posejana s številnimi pečinami in skalnimi osamelci nenavadnih oblik. Poleg naravnih zanimivosti se Češki raj ponaša s številnimi srednjeveškimi gradovi, ki so dodobra izkoristili krajinske danosti ne le z izbiro naravno utrjenih in težko dostopnih lokacij, marveč tudi s konstrukcijo v skalo vklesanih shrambnih in bivalnih prostorov in komunikacij. Prav ta posebnost, t. i. v skalo vsekani gradovi, je organizatorje konference – Arheološ-

ki inštitut Češke akademije znanosti, Društvo prijateljev starožitnosti, Nacionalni inštitut za spomeniško varstvo, izpostava Ústí nad Labem, Univerzo Jan Evangelista Purkyně v Ústí nad Labem – vodila pri izbiri teme letošnje konference: "Grad in njegova lokacija".¹

Srečanje so organizatorji izpeljali na gradu Hrubá Skála, ki je preurejen v hotel. Začetki gradu segajo verjetno v 14. stoletje; v obdobju renesanse je bil prezidan v udoben dvorec in kasneje barokiziran. Današnja podoba gradu so močno zaznamovali posegi v petdesetih letih 19. stoletja, ko je dobil romantično novogotsko preobleko. Stoji na skalnih osamelcih, ki jih ločujejo kakih deset metrov globoke razpoke, zato je že sama oblika zemljišča narekovala tlorisno zasnovo: jedro gradu z osrednjim dvoriščem na najbolj izpostavljenem delu in dve z naravnima "jarkoma" ločeni predgradji.

Odmaknjena lega gradu v gozdu na robu hribovja je udeležencem, ki niso imeli lastnega prevoza, preprečila, da bi samostojno raziskovali okoliške kraje in druge zanimivosti, je pa ponujala obilo možnosti za rekreacijo in sprostitve. To je gotovo na svojstven način prispevalo k bolj intenzivni družabni plati srečanja. Poleg tega so organizatorji za vse radovedneže poskrbeli tudi tako, da so v program vključili dve strokovni ekskurziji po gradovih v bližnji okolici.

Referati so bili razvrščeni v sklope glede na nacionalnost referentov, kar v vsebinskem pogledu zagotovo ni bila posrečena odločitev. Nekateri prispevki, posebno še referati čeških kolegov, so strogo upoštevali tematsko zasnovo konference, drugi so problematiko izbire lokacije in njenega vpliva na vlogo in fizično podobo gradu razumeli širše, tretji pa so obravnavali vprašanja, ki s predlagano temo sploh niso povezana.

Po vrsti pozdravnih nagovorov je konferenco z uvodnim predavanjem otvoril starosta švicarske in evropske arheološke kastelologije, profesor Werner Meyer. Govoril je o vplivu topografije in geološke sestave tal na konstrukcijo

in obliko gradov na primerih iz Švice. Sledili so češki referati: František Gabriel je predstavil t. i. v skalo vsekane gradove na severnem Češkem, Petr Chotěbor konstrukcijske posebnosti bližnjih gradov Valečov in Hynšta, Tomáš Durdík češke gradove, ki so zgrajeni na terciarnih rečnih peskih, Pavel Kouřil, Zdeněk Měřínský in Miroslav Plaček pa moravske in šlezjske gradove na izpostavljenih legah. Kot zadnji referent prvega dne je nastopil Diether Barz, ki je govoril o gradovih 11. do 13. stoletja v pokrajinah Pfalz in Alzacija. Na hribovitem in gozdnatem, le redko naseljenem ozemlju ob gornjem Renu je v času vladavine salijskih in staufovskih cesarjev, ko je sodilo pod neposredno oblast krone, zraslo veliko število gradov. Njihovi graditelji so bili tako sami vladarji (grad Trifels, vladarska rezidenca Kaiserslautern) kot tudi državni ministeriali. Visoko koncentracijo gradov na gospodarsko nerazvitem območju je mogoče razumeti le v kontekstu tedanje politike cesarstva in političnega rivalstva državnih ministerialov, ki so si z gradnjo lastnih utrd v neposredni bližini cesarskih gradov večali družbeni prestiž in poskušali utemeljiti svoj politični vzpon. Druga plat zgodbe je dejstvo, da nasprotje med visoko gostoto gradov in nizko gostoto siceršnje poselitve jasno kaže, da gre pravzaprav za spodletel poskus kolonizacije ozemlja, katerega pomen je zrasel in ugasnil skupaj z vladavino cesarjev iz salijske in staufovske dinastije.

Naslednje dopoldne je bilo ponovno namenjeno prispevkom čeških referentov. Tomáš Karel in Vilém Knoll sta predstavila lokacijske značilnosti gradov v pokrajini ob gornjem toku reke Eger, Tomáš Durdík, Vojtěch Kašpar in Jan Zavřel pa premislidski grad Nižburk, ki je nastal v 13. stoletju kot prestižna kraljeva novogradnja na statično in geomorfološko neustreznem zemljišču. Južna polovica gradu se je zaradi strukturne poškodbe, ki je bila posledica ponesrečene izbire lokacije, porušila že v 14. stoletju. Sledila sta referata Josefa Hložeka o vplivu geomorfologije na obstoj, obliko in ureditev predgradij ter Františka Kubůja in Petra Zavřela o povezavah med lego v prostoru in namembnostjo gradov ob t. i. Zlati poti, srednjeveški trgovski poti, ki je povezovala češke dežele z obdonavskim prostorom. Ivan Peřina je predaval o gradovih Jezdec in Skalní hrad, ki stojita na granitni podlagi, Kamil Podroužek pa je češki sklop sklenil s predavanjem o zanimivi temi propada in z njim

¹ V izvirni nemški različici se naslov glasi "Burg und Bau-
platz", vendar izraza ni mogoče vsebinsko ustrezno prevesti kot
grad in gradbišče. Namen organizatorjev namreč ni bil, da bi
razpravljali o tehnični problematiki gradnje gradov, marveč o
logiki izbire lokacije srednjeveških gradov in smotrnem izko-
riščanju danosti, ki jih posamezna lokacija ponuja.

povezanih transformacij gradov, ki so bili kot ruševine pogosto uporabljeni za priročne kamnolome.

Naslednji nacionalni sklop predavanj je bil namenjen kolegom iz Avstrije. Martin Krenn je zelo sistematično in pregledno pretresel pomen celovite obravnave lokacije gradu. Izbira lokacije je bila povezana s funkcijo (funkcijami), ki jo (jih) je grad opravljal. Nesporno so pri izbiri lokacije upoštevali možnosti, ki jih je kraj ponujal za utrditev in obrambo gradu. Obenem je morala izbrana lokacija omogočati tudi ustrezno oskrbo z vodo in drugimi življenjskimi potrebščinami ter nuditi dovolj prostora grajskim prebivalcem in občasnim obiskovalcem. Raziskovalci med kriteriji za izbiro lokacije pogosto omenjajo nadzor prometa, ki pa je zelo vprašljiv. Posebno v primeru višinskih gradov, ki so postavljeni na težko dostopnih vrhovih vzpetin, je učinkovit nadzor prometa v dolini komaj verjeten. Brez dvoma pa je pri odločitvi, kje natanko postaviti grad, veliko vlogo igrala vidnost; grad je vizualno obvladoval prostor in tako na simbolni ravni označeval in nadziral posest svojega graditelja. O vprašanih vidnosti je na primerih štajerskih gradov Puxer Loch in Steinschloß razpravljala tudi Jasmin Wagner. Poudarila je pomen obeh plati vidnosti – "videti" in "biti viden". Pri nekaterih gradovih sta pri izbiri lokacije upoštevana obe, pri drugih pa le ena ali druga. Peter Höglinger in Ulli Hampel sta predstavila funkcijsko analizo in stavbne detajle gradu Guerat pri Halleinu na Solnograškem.

Popoldne drugega dne je popestril ogled sosednjih gradov Trosky in Valdštejn. Grad Trosky leži nekaj kilometrov južno od Hrube Skále in ima zelo slikovito podobo, saj je izkoristil markantno lego na razglednem izpostavljenem grebenu med dvema skalnatima rogljema. Tudi na obeh rogljih so postavili stolpasti stavbi, ki sta že od daleč vidni iz vseh smeri. Arheološke raziskave so pokazale, da segajo začetki poselitve na sedlu že v čas pred nastankom gradu v 14. stoletju; v virih se grad prvič omenja leta 1396. Večkrat je bil oblegan v husitskih in nato v tridesetletni vojni, ko so ga Švedski tudi zavzeli in požgali. Njegova impozantna silhueta je burila domišljijo romantičnih domoznancev; že v dvajsetih letih 19. stoletja je takratni lastnik ruševine poskušal konservirati in preurediti v obiskovalcem dostopno razgledišče.

Grad Valdštejn leži nekaj kilometrov severno od Hrube Skále in ima podobno lego na treh skalnih blokih iz

peščenjaka. Srednjeveški grad je bil zgrajen v 13. stoletju; kletni prostori, nekateri hodniki in stopnišča so vklesani v skalo. Že v prvi polovici 16. stoletja je bil grad opuščen in porušen; danes so od srednjeveških objektov ohranjeni le v skalo vklesani prostori in redki zidovi. V 18. stoletju so v nekdanjem predgradju postavili manjši baročni dvorec s kapelo in monumentalnim mostom preko jarka, ki je bil okrašen s kipi svetnikov po vzoru Karlovega mostu v Pragi.

Tretji dan konference se je pričel z referatom Leszeka Kajzerja in Jana Salma o topografiji gradov na območju nižinske Poljske. V izrazitem nasprotju s pretežno pragmatičnimi in funkcionalističnimi prispevki večine avtorjev je Artur Boguszewicz predstavil svoje razumevanje vpliva simbolnih konceptov vrednotenja prostora, kot so *genius loci*, os sveta (kozmična gora), dihotomiji notri – zunaj in sveto – posvetno, na izbiro lokacije srednjeveških gradišč in gradov v Spodnji Šleziji. Sledil je prispevek Michaela Losseja o ostankih gradov na otokih v jugovzhodnem Egejskem morju. Poleg bizantinskih trdnjav je na otokih nekaj beneških in genoveških utrd, največ gradov pa sodi v čas od 1307 do 1522, ko je imel na otoku Rodos svoj sedež viteški red hospitalcev oz. ivanovcev (kasneje imenovan tudi malteški viteški red). Utrdbe stojijo na težko dostopnih lokacijah in so očitno imele predvsem vlogo opazovalnih in nadzornih postojank, povezanih v komunikacijsko-signalno omrežje. Vanj so bila poleg zidanih utrd vključena tudi neutrjena stražna mesta, na katera še danes spominjajo toponimi Bigla, Merobigli in Bardia.

Slovaški kolegi so v svojih prispevkih obravnavali nižinske gradove na Slovaškem (Alexander Ruttkay), uporabo digitalnega modela reliefa v raziskavah gradov (Martin Bartík in Helena Blažová) in vpliv zemljišča na arhitekturo gradov zahodne in osrednje Slovaške (Petr Bednár in Eva Fottová). Sledila sta dva slovenska referata: Igor Sapač je pripravil sumaren pregled razvoja in značilnosti srednjeveške grajske arhitekture na Slovenskem, pri čemer je poudaril predvsem povezavo med topografijo in tipologijo, Katja Mahnič pa je razpravljala o podobi gradov v srednjeveški likovni umetnosti. Zadnji trije referenti tretjega dne so prišli iz najbolj oddaljenih dežel: Ieva Ose iz Latvije je predaval o lokacijah tamkajšnjih srednjeveških gradov, Arvi Haak iz Estonije o vlogi lokacije na izgradnjo gradu Viljandi in

Adrian Andrei Rusu iz Romunije o uporabi kamna in skalne podlage pri gradnji gradov na Sedmograškem.

Četrtega dne je bila na vrsti celodnevna ekskurzija. Gostitelji so nas popeljali na ogled gradov Vranov, Bezděz, Michalovice in Valečov. Grad Vranov, severovzhodno od mesta Turnov, je značilen predstavnik t. i. gradov, vsekanih v skalo. Od srednjeveškega gradu, ki se je razprostiral na ozkem, strmem skalnem grebenu nad reko Jizero, je ostalo le nekaj v skalo vklesanih prostorov, stopnišč in leg za tramove, ki so bržčas nosili lesene stavbe. Srednjeveške strukture je ponekod težko ločiti od tistih, ki jih je v začetku 19. stoletja dodal takratni lastnik František Zachariáš Römisch. Ruševino je namreč preuredil v romantični panteon, spomenik junaškim osebnostim, dogodkom in vrlinam klasične antike in kasnejših stoletij.

Naslednja postaja je bil kraljevi grad Bezděz, ki leži kakih 20 km severozahodno od mesta Mladá Boleslav; zagotovo je to eden najlepših in tudi največjih čeških srednjeveških gradov. Z gradnjo je pričel veliki češki kralj Otokar II. Přemysl leta 1264, in sicer na vzpetini, kjer je prej stal kraljevi dvor z romansko kapelo. Zidava gradu se je zavlekla do konca stoletja. V prvi polovici 14. stoletja je bil grad oddan zakupnikom, v času vlade Karla IV. je bil ponovno v kraljevih rokah, od začetka 15. stoletja do propada v začetku tridesetletne vojne pa je bil ponovno oddajen v zakup. Kasneje je občasno služil kot utrdba, božja pot in samostan za manjšo skupnost menihov, ki so oskrbovali grajsko kapelo. Od 19. stoletja pa so ruševine postale predmet romantičnega zanimanja in so še danes priljubljen turistični cilj; na srednjeveških stavbah je mogoče videti tako posledice konservatorskih posegov kakor tudi nezgredljive sledi številnih obiskovalcev. Grad se ponaša s kar štirimi palacijami, v katerih je bila večina prostorov ogrevanih z vogalnimi kamini, o čemer nezmotljivo pričajo nape in dimni kanali v zidovih ter sledovi saj na stenah. Poseben biser je gotška grajska kapela z galerijo in stenskiimi sediljiami.

V bližini mesta Mladá Boleslav stojita tudi gradova Michalovice in Valečov. Prvi, ki je nastal v 13. stoletju na desnem bregu reke Jizere, slovi predvsem po svojem mogočnem okroglem stolpu z zidovi debeline do 4,5 m. Stolp ima ločena vhoda v pritličju in prvem nadstropju. Prostora v pritlični etaži in prvem nadstropju imata kupolast strop; prvo in drugo nadstropje povezuje stopnišče,

urejeno v grajski steni. Drugo nadstropje je imelo tanjše obodno zidovje, nadzidano v tehniki lesenega predalčja. Stolp, masiven in s številnimi kvalitetnimi detajli, pa vendar slovi predvsem zaradi svoje današnje podobe, ki jo je dobil potem, ko so ga v 19. stoletju spodkopali in poskušali razstreliti. Poskus je bil namreč le deloma uspešen: stolp se namreč ni porušil, temveč je počil po diagonalni. Zgornja polovica je zdrsnila po poševnici in obsedela, deloma naslonjena na spodnjo polovico. Oba dela sta zamaknjena za več metrov, stolp pa še danes stoji, na videz nevarno nagnjen, a zaradi čvrstih, masivnih zidov v resnici stabilen.

Grad Valečov, najjužnejši grad na območju Češkega raja, enako kot Vranov in Valdštejn sodi v skupino gradov, vklesanih v skalo. Stavbe dobesedno čepijo na skalnem osamelcu, v katerega so vklesali številne prostore, hodnike in stopnišča v več etažah. Kdaj natanko je nastal, ni znano; viri ga prvič omenjajo leta 1318. Prvotno je verjetno obsegal manjši del danes pozidanega prostora, poleg še ohranjenih v skalo vklesanih struktur zagotovo tudi lesene stavbe. Zanimiva, še nepojasnjena podrobnost iz kasnejše faze življenja na gradu pa je dejstvo, da se na masivnem gotškem palaciju pomol stranišča nahaja natanko nad vhodom v grajsko jedro!

Zadnji dan konference je otvoril referat Andrása Fülöpa, Andrása Koppányja in Zoltána Simona o tehnologiji gradnje madžarskih gradov na naravni skalni podlagi. Sledil je prispevek Reinharda Friedricha iz Nemčije o gradu Herzogenstein ob srednjem toku Rena. Kot je znano iz pisnih virov, in to so potrdile tudi površinske arheološke raziskave, so grad pričeli graditi sredi 14. stoletja, a so morali gradnjo že po dveh letih opustiti. Najdišče je zanimivo, ker bo na njem mogoče preveriti, kako je zidava srednjeveškega gradu sploh potekala in kateri objekti so bili zgrajeni najprej. Konferenco je sklenil referat Richarda Němeca o vplivu geomorfoloških značilnosti zemljišča na zasnovo dveh gradov Karla IV., Karlsfrida in Oybina.

O temi naslednje, desete konference "Castrum Bene" bo stalni odbor odločal na zasedanju prihodnje leto. Eden od predlogov za temo prihodnjega srečanja je vprašanje kastelološke terminologije in tipologije, ki se zastavlja vedno znova in znova. Tudi v razpravah na letošnji konferenci so se razpravljavci pogosto dotaknili ravno težav zaradi neustrezne ali nepoenotene rabe strokovnih izra-

zov. Vendar se zdi, da gre za problem, ki je do neke mere navidezen in je posledica jezikovnih ovir in kolonialnih razmerij med posameznimi nacionalnimi šolami in raziskovalnimi tradicijami – izrazi, ki zvenijo smiselno v, na primer, češčini, so v nemški jezik včasih le težko prevedljivi ali pa je izbran neustrezen prevod, ki za nemške kolege ni sprejemljiv. Poleg tega so nekateri izrazi specifični za posamezno geografsko ali kulturno okolje, v katerem je določen pojav prisoten, medtem ko ga drugje ni zaslediti in zato tudi ni ustreznega poimenovanja zanj. Bolj smiselno kot stremeti k vzpostavitvi enotne in splošno sprejete terminologije bi torej bilo dosledno opredeljevati uporabljeno izrazje. Poleg tega je bila večina članov stalnega odbora mnenja, da takšna tema ne obljublja ravno zanimivega in pestrega znanstvenega srečanja. Ne glede na dokončno izbiro teme pa je gotovo, da bo deseta konferenca potekala leta 2007 v romunskem mestu Sibiu.
